

**DEME LÁSZLÓ: MONDATSZERKEZETI SAJÁTSÁGOK
GYAKORISÁGI VIZSGÁLATA
(MAGYAR SZÖVEGEK ALAPJÁN) NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK 15.**

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 406 p.

1. A mondat szerkezeti sajátosságok — Deme László könyvében — a szöveg mondat szerkezeti sajátosságai; nemcsak a magyar mondat kutatásban nyitott tehát e könyv új fejezetet (a mondat statisztikát), hanem a magyar szöveg kutatásban is. „S ha (...) bebizonyosodik — írja a szerző —, hogy ezek a konstrukcionális sajátosságok nem is csak a mondatokat és a mondat típusokat jellemzik, hanem a szövegeket és a szövegtípusokat is, akkor a statisztikai számbavétel tulajdonképpen nem is csak »szentenciológia«, azaz mondatisme, hanem bizonyos tekintetben »textológia«, azaz szövegisme is. S ez már lépés volna a »parole-nyelvészet«, azaz a beszéd felépítése és működése sajátos törvényeinek megismerése felé” (25).

A megjelenés óta eltelt húsz év igazolta Deme László várakozásait. Különböző szövegtípusok mondat szerkezeti vizsgálatait építették azóta a könyvében lefektetett alapokra; így például nyelvjárási (Szabó József), esszé (S. Virágh Erzsébet), publicisztikai szövegeikéit (Békési Imre); szövegértékű mondatok (Galgóczi László, R. Molnár Emma) és iskolai fogalmazások elemzéseit (Bicskei Dezsőné, Fejes Katalin).

2. Deme László könyve négy részre tagolódik: a bevezető és a befejező, köztük pedig a módszertani, valamint a tüzetes részre.

2.1. A Bevezető rész — mivel a könyv gyakorisági vizsgálatról számol be — először a nyelvi statisztika korabeli (s korábbi) értelmezéseit tekinti át.

Deme László figyelme a nyelv (az állomány) és a használat, ez utóbbin belül a mondat statisztikai vizsgálatának lehetőségét kutatja, s egyetértően idézi a Jespersenre hivatkozó Berrár Jolán megállapítását: „hogy mi a mondat, abban a grammatikusok aligha tudnak megegyezésre jutni; de szinte minden konkrét esetben egyetértenek abban, hogy egy adott szócsoporthoz mondat-e vagy sem” (15). Deme László ebből a maga számára azt a tanulságot vonja le, hogy mivel „a statisztikai felmérésben nem a mondat szerepel, hanem mindig konkrét mondatok, (...) a gyakorlatban a konkrét egységek minősítése és besorolása általában elvégezhető. (...) Dolgozatomban tehát — összegzi az addigiakat — semmiképp sem az a célja, hogy megoldjam vele a mondatnak immár több mint két évezredes problémáját. (...) Mindössze annyira vállalkozhatom itt, hogy néhány sajátosságát — nem is a legvitatottabbakat — elvében és gyakoriságban megvizsgáljam” (15).

Igen körültekintően jelölte ki tehát, s indokolta kutatása tárgyát Deme László, de erre — a tárgy: a mondat kétarcúsága miatt — szüksége is volt. Vizsgálata a szövegből indult ki. Ez olyan kutatói megközelítés, amelyben a mondatnak funkcionális vonásait látja meg az elemző, vagyis azokat, amelyek által a mondat része marad a viszonylagos egésznek (=amelyek révén beépül abba). E vonások egyik csoportja a hangsúly- (s a hangsúlyokat kifejező szórendi) viszonyok, amelyeket (mivel nem kötődnek eléggé morfológiához, szintaxishoz) Deme László itt nem vizsgált, valamint — kutatása tárgyaként — az a szerkesztési rendszer, amelyben a szö-

vegegész jelentése következetesen széttagolódik. E széttagolódás adekvát követése a vizsgálati apparátussal s ezen apparátus statisztikai alkalmazása megfelelő szöveg-típusok gondosan kiválasztott korpuszaiban az a tudományos nívó, amellyel — ismereteim szerint — Deme László megelőzte a hasonló indítékú külföldi kutatásokat. E szerkesztési rendszert egységek, valamint ezen egységek közti s belüli viszonyok (kapcsolások) alkotják. Összefoglalom ezek vázlatát.

Az egységek vázlata:

A beszédmű (mint a kommunikáció alapegysége) szövegegységekre (mondat-egész-tömbökre) tagolódik szét, ezek pedig mondategészekre. A mondategész maga vagy mondategységnyi (=egyszerű mondat), vagy több mondategységre (tagmondat-tömbökre, tagmondatokra) tagolódik tovább. A mondategységek mondatfunkciós részekre (=mondatrészekre), a mondatrészek szerkezetrészekre (=szintagmatikus komponensekre) tagolódnak szét. A szerkezetrészek tagjai: a viszonyított fogalmak (=glosszémák) állnak Deme László vizsgálatában a statisztikailag számbavett rendszertag-sorozat végén.

Az egységeket viszonyító viszonyok (kapcsolások) vázlata:

A beszédműn és a szövegegységeken belül (mondategészek között) mellérendelő (tartalmi-logikai) és burkolt alárendelő; a mondategészen belül (tagmondatok között) mellérendelő, alárendelő (grammatikai) és közömbös; a mondategységen belül (mondatrészek, valamint szerkezetrészek között) alárendelő, mellérendelő és közömbös. (Legutóbbit — ebben a helyzetben — „közvetett heterogén” viszonyoknak is nevezik.)

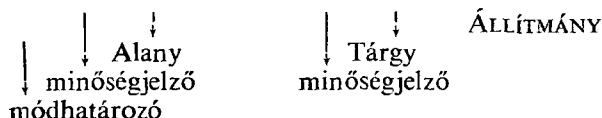
2.2. Módszertani rész: A mondat szerkezetéről és elemzéséről

A könyvnek mintegy negyedét kitevő rész középpontjában a mondategység és a mondategész értelmezése s szerkezetük elemzése áll. A mondategészek mint a vizsálat szöveg-alapegységei — bármily heterogének is belülről — mennyiségükkel jellemzik szövegük tagoltságát, s hasonlóképpen jellemzi ez a mondategységeket is. A mondategységek azonban pontosabban jellemeznek. Az ő belső tagoltságuk is heterogén ugyan, de — fő viszonyaikban grammatikai szabályokat követve — homogénabb jellegét tükrözik szövegüknek, mint a mondategészek.

„A mondategység szerkezete és elemzése” című fejezet legmarkánsabb kutatói állásfoglalása az alany lesüllyesztése a tárgy és a határozó mellé, vagyis a mondat-egység állítmányközpontú felfogása:

E négy mondatrész áll a mondat szintjén, „ahol a szabad mondatrészeknek mindegyike közvetlenül az állítmányhoz tartozik mint központi taghoz” (52). Az már nem a mondategységnek, hanem egyes mondatrészeinek „belügye”, hogy szintagmatikusan tovább osztódnak-e, mint pl. a következő példamondat alánya és tárgya, valamint első minőségjelzője (*A szorgalmasan tanuló fiú jó eredményt ér el*):

Mivel a fentiekben — Deme László felfogásától eltérően — G. Varga Györgyi (Rácz—Szathmári: 99) három szintet lát, érdemes visszatérnünk a könyv kiindulópontjához. Innen nézve világos, hogy Deme László nem meglévő mondatfelfogáshoz konstruált mondatstatisztikai vizsgálatot, hanem maga a feladat (vagyis a nyelvi va-

lóság statisztikai vizsgálata) írta elő ezt a mondatfelfogást. Az elvégzett vizsgálat (a könyv tüzetes része) meggyőzi erről az olvasót.

A mondategység szerkezeti sajátosságai feltárásának legáltalánosabb törekvése, hogy a szerkezettagok ne keveredjenek össze a mondatrészekkel. A mondategység átlagos tagoltságában ezért — természetesen — az állítmány is benne van; nem lehet benne viszont a főnévi állítmány jelzője, sem a melléknévi állítmány fokhatározója. Ezek ugyanis mindenekelőtt egy-egy szófajhoz tartoznak, amelyek adott esetben állítmány szerepet töltenek be. Két szinten vizsgálódik tehát Deme László: a mondategység mondatrészi, valamint a mondatrészek szerkezettagi szintjén.

Annak, hogy a mondat szintjén egyedül az állítmány áll uralkodó helyzetben, vannak mondatelméleti konzekvenciái is. Közülük talán legfontosabb, hogy szintagmatikus viszony így nem a mondatfunkciós részek között, hanem az egyes mondatfunkciós részekben belül van. E szerint *A fiú Nellit bámulja* mondatban a *Nellit bámulja* nem tárgy-aszintagma, hanem tárgy-as viszony; tárgy-as szintagmának — Deme László felfogásában — csupán a *Nellit bámuló fiú Nellit bámuló* szerkezetét tekinthetjük (53—54).

Azzal az állásfoglalással, hogy az egyes mondatrészek szerkezeti továbbtagolódását ezen mondatrészek „belügyének” tekinti, Deme László áttekinthetőbbé s kezelhetőbbé teszi a mondategység szerkezetét. Az alárendelő főkapcsolású szintagmát x-szel, a mellérendelőt y-nal jelölve, egyszerű ábrát rajzolhatunk a bővített mondatokról is. Az alábbi példában a nagybetűvel jelölt mondatrészeket — statisztikai feldolgozásuk során — az átlagos mondatrészi tagoltságához, az x-szel megjelölteket a mondatrészek szerkezetességéhez számláljuk hozzá (*A szabályoknak túlságosan gyakori változtatgatása veszélyezteti a szépen alakuló helyesírási egységet*):

$$xA - \hat{A} - xT.$$

Ez a — megszámlálásra előkészített — képlet is szemlélteti, hogy Deme László két szinten vizsgálja a mondategységeket: a mondat részeként, valamint (az itt x-szel jelölt) szerkezet részeként. A szerkezetes mondatrészek belső tagolódásáról mint tömbösödésről az 58—61. oldalakon a szintagmaformákat tömören kifejező sémákat kapunk.

„A mondategész szerkezete és elemzése” című fejezet ugyancsak a funkció függvényében vizsgálja a szerkezeti széttagolódást. Itt is két fő szint van. Egyik a beszéd szintje, amelyen az egyszerű mondat, valamint az összetetteknek legalább egy tagmondata áll; a másik a beszéd szintje alatti szinteződés (a mellékmondatok első, második stb. mélységi szintje). Három és háromnál több tag itt is tömbösödik; s ezek szinteződésének — tömbösödésének képletbe foglalására (megszámlálhatóságára) Deme László könnyen értelmezhető szimbólumrendszert alkotott. A főmondati helyzetű mondategységeket F-fel, a mellékmondatiakat m-mel (mélységfokozatukat indexszámmal: m_1, m_2) jelöli; viszonyaikat vízszintes vonallal (=mellérendelő), ferde vonallal (alárendelő), közömbös viszonyukat \sim jellel szimbolizálta. Ezek, valamint 39 sorszámozott példa segítségével áttekintést ad a szerző az összetett mondat elvi szerkezetéről. Az elvi áttekintés rendszerességét jól szemlélteti a 15.—24. közötti tíz példán (79—82):

- F—F : *Felkapta a villát, majd mérgeiben odavágta a földhöz.*
F/ m_1 : *Felkapta a villát, mikor a szénát már összekaparták.*
F—F—F : *Felkapta a villát, mérgeiben odavágta, s elindult hazafelé.*
F—F/ m_1 : *Felkapta a villát, és akkor vágta oda mérgeiben, amikor a szénát már összekaparták.*

- F/m_1-F : *Felkapta a villát, mikor a szénát már összekaparták, és odavágta mérgében.*
- F/m_1-m_1 : *Felkapta a villát, mikor a szénát már összekaparták, de a boglyázás még hátra volt.*
- F/m_1-m_1 : *Mérgében földhöz vágta a villát, mikor a szénát már összekaparták, mert a boglyázás hátravolt még.*
- $F/m_1/m_2$: *Mérgében odavágta a villát, mert a boglyázás még hátra volt, bár a szénát már összekaparták.*
 És további két eset, amelyben a tömbösödést is jelölni kell:
- $(F-F)/m_1$: *Akkor kapta fel a villát, és vágta oda mérgében, amikor a szénát már összekaparták.*
- $(F-F)-F$: *Vagy felkapja a villát, és odavágja mérgében; vagy azonnal itthagya csapot-papot.*

2.3. A könyvnek több mint felét a Tüzetes rész (a mondat egyes szerkezeti jellemzői s ezek gyakorisága) tölti ki.

„A vizsgálat anyaga és szempontjai” című fejezetben a szerző a vizsgálat statisztikai kívánalmait veszi sorba. Ismerteti az anyagot s az anyag kiválasztásának szempontjait, majd a vizsgálat szempontjait. Ezek: a mondategységek (mondategységek számával mért) hosszúsága; a mondategységek és a bennük foglalt mondategységek (tartalmas szavaik számával mért) terjedelme; a szintviszonyok; a kapcsolódási viszonyok és kapcsolódásformák; valamint a tömbösödési formák. — A Tüzetes rész e szempontok érvényesítésének adatait és tanulságait mutatja be.

„A mondat hosszúság vizsgálata és a szerkesztettségi mutató keresése” című fejezetről válik számunkra nyilvánvalóvá, hogy bizonyos mondat szerkezeti sajátosságok kölcsönös összefüggéseinek gyakoriságával Deme László meghatározott szöveg típusokhoz tartozó konkrét szövegek sajátosságait méri.

Elsőként ezek átlagos szerkesztettségét, vagyis azt, hogy egy-egy mondategységre átlagosan hány mondategység jut. A szerkesztettségi mutató tehát egy osztási művelet eredménye. Ez a szám — hacsak nem csupa egyszerű mondatra tagolódik egy szöveg — 1 egésznél nagyobb lesz; a vizsgált első szövegben például 2,08, a másodikban 1,92 (138).

A nyelvhasználatnak is vannak törvényszerűségei — vonja le a következtetést Deme László: „a mondat hosszúság megválasztása, a »vesszők« és »pontok« ide vagy oda tétele alapvetően nem szubjektív, hanem objektív indítékú eljárás; akár azt is mondhatnánk: műfaji kényszer” (159).

„A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése” című fejezetben közelebbi képet kapunk az egyes szövegekről. Itt a mondategységek mondategészen belüli kapcsolódásait vizsgálja a szerző: „nem jellemző-e legalább az adott szövegre — de azon túlmenően a szerzőre, műfajra, esetleg a nyelvhasználatra általában is — az, hogy a tagmondatok kapcsolódásának mi a módja, a lehetséges kapcsolásformának milyen az előfordulási sűrűsége, megoszlása, részesedési aránya” (161). Statisztikai vizsgálatról lévén szó, itt is létrehoz egy mutatót Deme László. Az adott szöveg (szövegegység) összes kapcsolásainak számát elosztja az ezeket magukba foglaló mondategységek számával. Ez a hányados a bonyolultsági mutató. Ennek számértéke annál magasabb, minél kevesebb egyszerű, illetőleg minél több többszörösen összetett mondat van a vizsgált szövegben.

„A szinteződés vizsgálata és a mélységi mutató keresése” című fejezet legáltalánosabban kérdése, hogy hány szintűek egy szöveg mondategésszei, s ezeken a szinteken hány mondategység található. Ezek átlagos arányát fejezi ki a mélységi mutató. Jellemző lesz a vizsgált szövegre, hogy az egyes szinteken átlagosan hány mondategység helyezkedik el, azaz az egyes szintek átlagos népsége is.

„A tömbösödés vizsgálata és a tagoltsági meg a zsúfoltsági mutató keresése” című fejezet (a főként stilisztikai) szövegvizsgálatok egyik általános feladatához, a szegmentáláshoz nyújt elméleti s gyakorlati segítséget. Ott a szövegegységet alkotó mondategésszek, itt a mondategésszben foglalt mondategységek viszonyának szorosabb vagy lazább volta (vagysis a komprimáció) kerül a figyelem előterébe.

A szöveg tömbösödéséről, valamint a tömbről mint átmeneti nagyságrendről Deme László nagyon fontos megállapításokat tesz: „A tömb átmeneti nagyságrend a mondategész és a mondategység között. Átmeneti; de nem önálló, hanem ad hoc; azaz nem konstrukcionális egység, hanem konstrukciós forma. Olyan helyzetet foglal el tehát a mondategész és a mondategység között, mint a szintagma (illetőleg a szintagmatikusan szerkesztett konstruéma) a mondategység és a glosszéma között. Lehet; de nem feltétlenül van” (221).

A szövegek tömbösödését — statisztikai megközelítésben — két mutatóval jellemzi Deme László. Mondategésszeik átlagos tagoltságának mutatójával, ami a három- vagy több tagmondatos mondategésszek tömbszámának elosztása ezen mondategésszek számával. A zsúfoltsági mutató a tömbök átlagos népségét fejezi ki, azt tehát, hogy egy-egy tömbben átlag hány tagmondat található. A tagoltság és a zsúfoltság „egymást feltételező s egymást nagyjából egyensúlyban tartó két sajátosság” — állapítja meg a szerző. „Sem abszolút tagolt, sem abszolút zsúfolt szöveg nincsen, nem képzelhető el” (242).

„A mondatterjedelem vizsgálata és a telítettségi mutató keresése” című fejezet a szövegmondatok eddigi néhány sajátosságát a tartalmas szavak mennyiségéhez viszonyítja. A vizsgált szöveg mondategésszeinek és mondategységeinek terjedelmét a bennük foglalt tartalmas szavak átlaga minősíti.

Az eddigi mutatók keresésében is figyelembe kellett venni az egyes mondat-hosszúsági csoportok mutatóit, itt azonban csak így lehet a szövegre jellemző mutatókat kapni. Azaz mi a telítettségi mutatója a vizsgált szöveg egyszerű mondatainak (átlagosan hány tartalmas szó van bennük)? Az egytagú (egyszerű) mondat, valamint a kétagú, a háromtagú stb. összetett mondat átlagos telítettségét 52 grafikonon mutatja be Deme László.

2.4. Befejező rész: Előre- és visszapillantás

A vizsgálat komponenseinek, szempontjainak, valamint általánosított tanulságainak áttekintése után Deme László számba veszi a további lehetőségeket. „De anyagunk felhívja a figyelmet arra is — írja —, hogy a nyelvtudománynak nemcsak a mondat szintje alatt vannak még keresni- és mondanivalói, hanem fölötte is. A mondatot a tüzetes részben úgy vizsgáltuk, mint a beszédmű részét. S ha bizonyosodott róla, hogy bizonyos aspektusból valóban az, minthogy sok sajátosságával önmagán kívül azt is jellemzi: akkor figyelemre érdemes maga a magasabb egység, azaz a beszédmű (a szöveg) is. A vele foglalkozó stúdiumot hirtelenében textológianak (szövegtannak) nevezném el; nem tekintet nélkül bizonyos továbbiakra” (380).

E tekintetbe vett „továbbiakban” Deme László könyvének — a szöveg mondat-szerkezeti sajátosságai vizsgálatának — megalapozó és ösztönző szerepe volt és van. A mondatmegközelítésű empirikus (jelenségvizsgáló, statisztikai, stilisztikai) szövegtanulmányoknak — az itt ismertetettekén kívül — rengeteg további, eddig észre nem

vett s ki nem aknázott tanulságokat kínál a magyarul értő olvasóknak. A magyarul nem olvasó kutatóknak pedig — mivel ilyen következetességű mondatstatisztika azóta sem jelent meg — hozzáférhetővé kellene végre tenni angol vagy német változatban.

Fejes Katalin

Irodalom

- Benkő László, *Nyr.* 96. (1972.) 2. 233—238.
Szende Tamás, *NyK.* 74. (1972.) 2. 463—465.
Heller Mária, *ANyT.* XI. (1976.) 327—331.